

УДК 94:355](477)''149/154'' + УДК 728.77

ЕВОЛЮЦІЯ ЖИТЛА НА ЗАПОРОЖЖІ В КОЗАЦЬКІ ЧАСИ

Михайло Чередниченко

старший науковий співробітник

відділу музейних комунікацій

Національного заповідника «Хортиця»

Мета роботи. На основі аналізу писемних джерел дослідити еволюцію житла запорозьких козаків у XVI–XVIII століттях. Відстежити зміни, які відбувалися в традиційних прийомах будівництва житла на Запорозжжі. Виявити причини, що впливали на вибір будівельних матеріалів та конструкцію козацьких помешкань. **Методологія дослідження.** Під час дослідження було використано метод джерелознавчого аналізу та синтезу. **Наукова новизна.** Мати житло одна з базових потреб людини. Козаки на Запорозжжі також потребували даху над головою і на кожному етапі своєї історії вирішували дану задачу використовуючи різні природні матеріали та прийоми будівництва. Однак, на даний момент немає спеціальної роботи присвяченої спорудженню козацького житла на Запорозжжі. **Висновки.** Особливості проживання козаків у Пониззі Дніпра в різні часи, обумовлювали вибір матеріалів та прийомів будівництва. На останнє впливали також доступність і вартість згаданих вище матеріалів. За три століття існування запорозького козацтва їх житло пройшло еволюцію від тимчасових будівель у вигляді куренів з очерету та землянок – бурдюгів до напівземлянок та наземних споруд.

Ключові слова: курінь, землянка, турлучна конструкція, зруб, очерет, глина, дерево, Запорозжжя, Кам'янська Січ, «Топографічний опис», «План Запорозької Січі 1766 року», М. Приходько, А. Скальковський, Д. Яворницький, Л. Корж, Г. Розсолода.

Purpose of the work. Based on the analysis of written sources, to investigate the evolution of the housing of the Zaporozhian Cossacks in the 16th–

18th centuries. To trace the changes that occurred in the traditional methods of building housing in Zaporozhye. To identify the reasons that influenced the choice of building materials and the design of Cossack dwellings. Research methodology. The method of source analysis and synthesis was used during the study. Scientific novelty. Having a home is one of the basic human needs. The Cossacks in Zaporozhye also needed a roof over their heads and at each stage of their history solved this problem using various natural materials and construction methods. However, at the moment there is no special work devoted to the construction of Cossack housing in Zaporozhye. Conclusions. The peculiarities of the Cossacks' residence in the Lower Dnieper at different times determined the choice of materials and construction methods. The latter was also influenced by the availability and cost of the materials mentioned above. Over the three centuries of the existence of the Zaporozhian Cossacks, their housing evolved from temporary buildings in the form of reed huts and dugouts - skins to semi-dugouts and above-ground structures.

Keywords: hut, dugout, turluch construction, log house, reed, clay, wood, Zaporozhye, Kamianska Sich, "Topographical Description", "Plan of the Zaporozhye Sich of 1766", M. Prykhodko, A. Skalkovsky, D. Yavornytsky, L. Korzh, G. Rozsoloda.

Потреба мати укриття, яке б захистило від шкідливих проявів природи, є одною з базових потреб людини. Дана потреба розв'язується шляхом побудови житла. Як відомо, помешкання різних етносів та різних соціальних груп різняться своїм виглядом. Навіть житла людей, що належать до одного соціуму будуються іноді з різних природніх і штучних матеріалів та за допомогою різноманітних будівельних прийомів. На вибір матеріалу впливає значною мірою те природне середовище, яке оточує людину. А самі матеріали можуть впливати на конструктивні особливості житла та диктувати вибір будівельних прийомів. Іноді вибір моделі житла значною мірою залежить від алгоритму життя соціуму.

Так, в різні періоди своєї історії алгоритм життя козацької громади на Запорозжжі змінювався, що в свою чергу повинно було змінювати форми їх житлових будівель.

Правда, слід зауважити, що не всі дослідники бачили зміни, які відбувалися в будівництві житла на Запорозжжі, принаймні, в будівництві січових козацьких куренів. Так, в статті М. Приходько «Некоторые вопросы истории жилища на Украине» стверджується, що на півдні України, регіоні де традиційне житло будували або глинобитним, або з каменю чи крейди, запорозькі курені рубалися з дерева навіть у XV столітті [23, с. 249]. При цьому М. Приходько посилається на перший том «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» А. Скальковського, виданого в Одесі у 1885 році. Нажаль ми не змогли ознайомитися з даним виданням. Натомість, в другому виданні згаданої роботи, яке з'явилося у 1846 році, зустрічаємо цитату зі спогадів Микити Коржа про те, що козацькі курені на Січі були «рублені, із пиляного лісу, бо у Великому Лузі цього добра було достатньо» [30, с. 37; 27, с. 77]. Однак, в іншому місці автор зауважує, що в «дитинстві Запорозжжя житла їх [козаків] походили на житла пастухів, або Ногайські коші» [27, с. 73]. Далі дослідник вказує, що в його час, в Україні слово курінь означає «шалаш из плетня и соломы», який мав отвір у горі для виходу диму [27, с. 77]. Як ми бачимо, А. Скальковський бачив зміни, які зазнало житло запорозьких козаків на протязі, майже, трьохсот років.

В перші півтора століття своєї історії козаки приходили на Запорозжжя весною та перебували на Низу Дніпра до осені, а на зиму поверталися із здобиччю до українських прикордонних міст. Польський автор першої половини XVII століття Ш. Старовольський у творі «Лицарство польське», пише наступне: «На початку весни, [коли] з таненням снігів поля починають ставати приступними, ті, ким рухає [бажання] військової слави, готують човна та припас, пливуть вниз Дніпром до тих ... островів Козацьких...». Цитуємо за публікації Д. Вирського «Річпосполитська історіографія України

(XVI – середина XVII ст.)» [8, с. 383]. Козацькі ватаги приходили на Запорозжя не тільки за воїнською славою, а і на уходницькі промисли, серед яких на першому місці було рибальство. Так, в «Хроніці Польській Мартіні Бельського» відзначено, що козаки на Низу займалися рибальством, рибу на сонці без солі сушили і тим в літку жили, а на зиму розходилися до найближчих міст, як то Київ та Черкаси. Однак, вони «лодки свої на зиму ховали у безпечному місці», а крім того «на зиму залишали кілька сот осіб, як вони казали, «па козєніу», при стрільбі (гарматах)» [2, с. 1358].

Отже, як бачимо на ранньому етапі своєї історії перебування козаків на Запорозжжі мало сезонний характер. Ймовірно, у перші десятиліття існування українського козацтва останні взагалі не залишали нікого на Низу. Так, в листі до московського великого князя Івана III кримський хан Менглі-Герей пропонує відправити ординського посла до Криму взимку, коли козаки не їздять і шлях від них вільний, «чистий» у тексті повідомлення [20, с. 550]. А повідомлення Бельського про те, що взимку на Запорозжжі залишалася частина козаків актуальне для середини, другої половини XVI та першої половини XVII століття.

Слід зауважити, що козаки, які з весни до осені перебували на Запорозжжі, могли протягом сезону кочувати по Пониззю Дніпра. У публікації Д. Вирського «Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642)» перекладено та проаналізовано фрагменти твору Мартина Пашковського «Історії турецькі...», який було видано у 1615 році. В тексті йдеться про, так би мовити, кочування козацького табору по Запорозжжю протягом року. Так, зазначається, що взимку козаки перебувають «... у Шабельниковій Вітці, або на Зборовського або на Ружинського станах», навесні коли «швидко води великі встають ...» «... до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука ...», «... здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають ...», влітку відходять «... у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику ...», а осінню відходять «...

до Червоних гір» [7, с. 50]. З вище наведеного випливає, можна припустити, що така мобільність козаків повинна була обумовлювати і тимчасовість їх жител на Запорозжжі. Якщо розповідь М. Пашковського відповідає істині, то запорожці будували свої помешкання не один раз на весь промисловий сезон, а кілька разів. Тобто, їх житло повинно було легко монтуватися, а при потребі розбиратися та транспортуватися човнами, або возами на нове місце. Така виразна тимчасовість запорозьких помешкань вказувала на те, що при зведенні житла козаки намагалися використовувати лише ті матеріали, які були завжди під рукою, тобто якими був багатий Великий Луг. Крім того, передбачалося, що будівництво тимчасового житла не повинно було забирати багато часу, та не потребувало застосування кваліфікованої робочої сили.

Про форми, будівельні матеріали та конструктивні особливості козацького житла XVI – початку XVII століття на Запорозжжі нам надають інформацію наративні джерела того часу. Так, у публікації Л. Боратинського, присвяченій раннім зв'язкам запорозьких козаків з Ватиканом, приводяться повідомлення К. Гамберіні, служебника папського нунція, що перебував у Речі Посполитій у 80 роках XVI століття. Ці повідомлення базувалися на відомостях, які К. Гамберіні отримував від інформатора, що походив з кола козацької старшини, і якого названо капітаном. З даного повідомлення ми довідуємося, що назва козаків походить від кози, адже вони як кози перебувають у шалашах, які побудовано з гілок критих тростиною «*rod szalasami z gałęzi, krytemi trzcina*» [1, с. 24].

Наступне повідомлення зустрічаємо у щоденнику посла австрійського імператора Рудольфа II Е. Лясоти. Дипломат відвідав табір запорозьких козаків на острові Базавлук, що на Чортомлицькому Дніприщі. 9 червня 1594 року після першої урочистої зустрічі та військової ради члени посольства пройшли до свого помешкання «Hutten», яке в російському перекладі поза минулого століття К. Мельник [14, с. 167] названо «шалашом», а в сучасних

українському Т. Завгородньої [32, с. 192] та російському Л. Турчіної [13, с. 462] «куреном». Сам Е. Лясота уточнює, що «вони», тобто місцеві мешканці називають ці помешкання «кошами». За словами австрійського дипломата згадані об'єкти були сплетені з хмизу, а зверху вкриті кінськими шкурами. Останні, на думку нашого інформатора, захищали житло від дощу [13, с. 462].

Як ми можемо зрозуміти К. Гамберіні та Е. Лясоти розповідають про козацьке житло на Запорозжжі, характерне для теплого періоду року. На жаль, автори надають не багато інформації про зовнішній вигляд та конструкцію такого житла. Тому для реконструкції форми запорозького помешкання кінця XV – першої половини XVII століття, спробуємо скористатися етнографічними матеріалами. Хоча останній стосуються пізнішого часу, а саме XIX – початку XX століття, ми будемо виходити з того, що зміни в традиційній матеріальній культурі відбуваються досить повільно. Тому, зовнішній вигляд, прийоми та матеріали характерні для будівництва перших запорозьких помешкань, багато в чому були ідентичні до тимчасових житл XIX або початка XX століття сільського населення та промисловців півдня України та українців у сусідніх землях. Український етнограф Х. Вовк залишив нам чудовий опис рибальських куренів на дунайських рибних заводах, що використовувалися рибалками з України. Даний опис опубліковано у 1889 році. Вказані курені за слова Х. Вовка будувалися не хитро, а саме з легких дрючків, які могли легко перевозитися в човні або на возу, та очерету або соломи. При спорудженні такого помешкання в землі викопувалася неглибока (до 30–40 см) прямокутна яма. Посередині двох коротших сторін вкопувалися у ґрунт сохи, по одній з кожного боку. На них у горі клали перекладину – «ключину», на останню спирали кілька жердин, що нижнім своїм кінцем впиралися у ґрунт вздовж двох довгих сторін котловану. Далі до цих жердин прив'язувалися снопки очерету. Вийнятий з ями ґрунт складали навкруги ями, під покрівлею, так щоб під час дощу до

будівлі не затікала вода та не піддувало вітром. Задній причілок завжди робили глухим, а в передньому розташовували отвір для входу, який прикривався дверима або завішувався матом. Цей отвір розміщувався не по центру стіни, а ближче до одного з кутів, тому що по центру столи сохи. В кожному помешканні, з одного боку, було зроблено з дошок доволі високе ліжко добре поміщене кукурудзяною соломою. Такі ліжка стояли на чотирьох стовпчиках, що забивалися у ґрунт [10, с. 38–39].

Слід додати, що подібні курені були присутні і в пізніші часи на Запорозжі, до самого кінця існування Війська Запорозького Низового. Так, «Топографічний опис землі, що відійшла від Отаманської Порти по мирній угоді у володіння Російської імперії, 1774 року» відзначає, що серед тимчасових жител запорозжців були такі намети з очерету, які названі «шалашами». Такі тимчасові «шалаши из тростника» були на запорозьких рибних заводах, що розташовувалися по лівому берегу та островам Дніпровського Лиману [28, с. 171]. Крім того були «из камышу шелашы» у кількості п'ятдесяти дев'яти одиниць на тридцяти чотирьох рибних заводах, що знаходилися на території між Дніпром та Південним Бугом, яка за Кучук-Кайнарджийською угодою 1774 року відійшла до Росії. Команди із запорозьких козаків, що діяли під час російсько-турецької війни 1768–1774 років, розташовувались також на вказаній території. На місцях базування цих команд автор «Топографічного опису» бачив: на «мысе Кизе» тридцять «шелашей», на Семеновому розі до сорока «шелашей из камыша». Слід відзначити, що на першій базі було ще двадцять п'ять землянок, і в цих землянках та куренях мешкало п'ятсот осіб. На другій базі перебувало двісті осіб. П'ятдесят «шелашей» нараховує наш інформатор і на Гарді, що на Південному Бузі. Дане житло використовували козаки з п'ятисотенної команди, що перебувала влітку на Гарді і займалася рибним промислом [28, с. 182]. З вище наведеного, ми можемо зробити висновок, що у згаданих «шалашах» могло мешкати до 10 осіб.

Все сказане вище, стосувалося, так би мовити, літнього варіанту запорозького житла. До речі, автор «Топографічного опису» так і писав, що козаки будували на літо тільки «из камыша шелаши» [28, с. 182]. Правда Х. Вовк відзначав використання очеретяних куренів і в зимовий період. В такому разі курені, за словами дослідника, ставили над досить глибокою ямою [9, с. 90]. Про використання очеретяного куреня у холодну пору року, а саме листопад – грудень 1768 року згадує Петро Муратов 30 грудня 1768 року на допиті у Новосіченському ретраншементі, коли свідчив про виступ сіроми проти кошового отамана та старшини. В документі повідомляється, що він в останніх числах листопада прибув до Січі, а в грудні населення козацької столиці значно збільшилося. Тому Петро разом з іншою частиною козаків, човном від'їхали на версту від Січі, де в плавнях збудували, як сказано, «камышевые курени», [31, с. 10] у яких повинні були мешкати до визначеного часу. Ймовірно на збільшення населення козацької столиці вплинуло закінчення сезонних промислів, а також підготовка до військової ради, яка традиційно відбувалася першого січня. Ще про один цікавий момент, що стосується комфортності даного помешкання розповідає німецький лікар Дримпельман. Під час російсько-турецької війни 1787–1791 років він перебував на російській службі. У своїх записках автор згадував про погане житло збудоване з дощок та очерету, в яке легко потрапляли змії, що населяли навколишній степ. Укуси останніх не являли загрозу для життя людини, однак, були дуже неприємними. Плазуни у великій кількості із загрозливим шипінням заповзали в ліжка, хоча останні були підвищенні на кілках, і повзали по тілам мешканців [15, с. 50].

Однак, очеретяний курінь не був основним видом зимового житла на Запорозжі. У цю сувору пору року та невелика кількість козаків, що в кінці XV – першій половині XVII століття залишалася на Низу, мешкали в землянках. Про запорозькі помешкання зимової пори згадує Ш. Старовольський. Він відзначає, що «узимку Гетьман додому

повертається, залишаючи на кожному острові п'ятсот [козаків] для охорони місця, армати та іншого військового спорядження». Залишені на зиму козаки мешкали «в заглиблених у землю, з очерету зроблених, покритих корою дерев [куреньях]» [8, с. 384]. Ймовірно, що вказане житло обгорталося також ще землею, або обмазувалося глиною. Слід додати, що такі, або близькі до них помешкання будувалися в даному регіоні і в XVIII столітті. Автор «Топографічного опису» відзначав, що запорожці будували «для зимняго перебування жилыя покои из землянок» [28, с. 182]. Описи майна запорозької старшини, складені росіянами після ліквідації Січі в 1775 році, також згадують дану модель житла. В документі йдеться про земляку козака Корнія Ялового у зимівнику на річці Боковенькі [21, с. 362]. А в зимівнику Давида Білого на Інгулі згадано аж про чотири землянки [21, с. 373].

Згаданий раніше, німецький лікар Дримпельман у Херсоні в 1783 році проживав саме в землянці. Остання, за його словами, була типовим житлом того часу в даному місті. Землянка Дримпельмана була відрита, за його словами, у пагорбі, від вітру та негоди вона покривалася очеретом та землею. А віконцями слугували дерев'яні рами, що затягувалися просоченим олією листом паперу [15, с. 34].

Про те як могла виглядати козацька землянка, також можна довідатися зі слів Г. Розсолоди, сина запорозького козака. Інформацію надану останнім зафіксував Д. Яворницький. Так, землянки у запорожців називалися бурдюгами. У землянках-бурдюгах могло проживати і п'ять, і десять, а іноді і більше мешканців. Бурдюги робилися просто, а саме спочатку викопав запорожець ямку, поставить у ямку «ліску» («ліска» – за словником, складеним Д. Яворницьким, означає «плетень», «изгородь» [33, с. 435], нагорне навколо неї землі, обставить кураєм, обліпить кізяком, обмаже глиною, виведе мечет, щоб хліб пекти, зробить кабицю, щоб страву варити, тай живе. А для того, щоб бачити, що діється в степу, зробить собі в бордюзі маленьке, кругленьке, наче тарілочка, віконечко, вставить в нього

скло зелене, рябе та з камінцями, з кругленькою «ряминою» із чотирьох трісочок. В бурдюзі димаря не було, не було і груби, а була мечеть схожа на піч, тільки низька, зроблена з дикого каменю... З тою мечеттю холоду нічого боятися [33, с. 254].

Землянку було доволі важко відшукати в запорозькому степу. Про що згадує, уже відомий нам, Дримпельман. Автор у драматичній манері розповідає як шукав житло свого знайомого аптекаря. Так, оповідач стояв на даху помешкання, яке розшукував і не підозрював того, що даний об'єкт у нього під ногами. Тільки дим, який проходив крізь отвір, та двері, які вдалося розгледіти на схилі пагорба, вказали місце знаходження розшукуваного житла. З середини, стіни землянки були обмазані жовтою глиною, стеля була сплетена з очерету та засипана землею. Слід відзначити, що житло в середині ділилося на три частини – сіни, житлову кімнату та саму аптеку [15, с. 48–49].

Землянки як очеретяні курені були тимчасовим видом житла. Так, Новоросійський губернатор М. Муромцев, у рапорті писав що запорозькі козаки «покуда обселятся, живут в землянках» [5, с. 29].

Вище описані варіанти будівель були домінуючими, зразками житлового будівництва козаків на Запорожжі у XVI – першій половині XVII століття. Ситуація почала дещо змінюватися з другої половини XVII століття, коли виникла, так звана, Чортомлицька Січ. В цей час через внутрішньо- та зовнішньополітичні обставини збільшується кількість постійних мешканців козацького осередку. Нова Чортомлицька Січ з роками стає схожою на справжнє місто із фортифікаційними спорудами, із побудованою з дерева церквою. Дана Січ уже не стільки нагадувала військовий табір, який розкинули козаки на досить не тривалий термін для тимчасових потреб, і який міг по кілька разів за рік змінювати своє місце розташування, а на справжній адміністративний та торговий центр Південної України. Крім того, деякі переселенці потрапляли на Запорожжя не самі, а з

родинами. А, як відомо, жінки не могли мешкати на самій Січ, тому одружені козаки оселялися на численних слободах, що виникали на північних, більш захищених землях Запорозжя. Вище окреслені чинники призводили до якісних змін і в житловому будівництві.

Тому до тимчасового куреня, із хмизу та очерету, та землянки додалися нові моделі жител. Так, в літературі XVIII століття відзначалося, що будівлі на Січі та на Запорозжі в цілому, були або з дерева, або з глини. Споруди з глини в цих творах називали мазанками. Останні, за словами вказаних інформаторів, були «весьма мало похожими на дома, строенные в России» [11, с. 725]. Мазанки на Запорозжі були будівлями, так званої, турлучної конструкції. Х. Вовк відзначав, що характерною особливістю турлучних будівель була наявність в конструкції їх стін крім глини ще і деревини [9, с. 99]. Дерево в турлучних будівлях було присутнє у вигляді колод – стовпів, жердин, хмизу. Іноді замість останнього використовували очерет, або соломку. Що стосується запорозьких турлучних будівель то в їх конструкціях, як відзначають сучасники, було дуже мало деревини у вигляді саме колод. З рапорту Новоросійського губернатора М. Муромцева Г. Потьомкіну, датованого липнем 1775 року, ми довідуємося, що запорозці на свої, як сказано в документі, «избы» використовували не більше шести колод [5, с. 29]. Чорноморський козак І. Мігрін характеризував курені, збудовані чорноморцями на Березані в часи російсько-турецької війни 1787–1791 років, як землянки при будівництві яких використовувалося дуже мало лісу, не більше восьми колод [22, с. 10].

Серед, так би мовити, стаціонарних помешкань спочатку, ймовірно, з'явилося житло у вигляді хати-мазанки із заглибленою у ґрунт підлогою. До такого типу житла відносяться досліджені археологами Національного заповідника Хортиця та Інституту археології НАН України курені Кам'янської Січ, яка існувала в першій половині XVIII століття. Дана модель житла складалася із житлової частини та сіней. Загальна довжина будівлі –

13 м. Сіни мали 4,2 м довжини при 2 м ширини, житлова частина – 8,8 м при ширині – 7,3 м. Долівка куреня заглиблена у ґрунт на 0,75 м та була з материкової глини. Довгою віссю курінь орієнтовано по лінії схід – захід. Стіни житлової частини та сіней мали стовпову конструкцію. По кутках та по центру довгих стін сіней зафіксовано залишки округлих у перерізі стовпів (сох) діаметром 0,12–0,2 м. Житлова частина мала також округлі опорні стовпи по кутках, та по два стовпи вздовж довгих стін і по одному в центрі поперечних стін. Діаметр стовпів, що входили до конструкції стін житлової частини 0,25–0,3 м. Один великий стовп зафіксовано приблизно в центрі житла, ймовірно на нього спирався сволок. У перетині знахідка мала квадратну форму розміром 0,25 на 0,25 м. Стовпи стін сіней були заглиблені у ґрунт на 0,5 м, а стовпи стін житлової частини на 0,9–1 м. До вертикальних стовпів кріпилися горизонтально жердини діаметром 0,03–0,04 м, які в свою чергу опліталися у сторч хмизом, а вся конструкція обмазувалася глиною. Біля південної стіни зафіксовано залишки згорілої стіни у вигляді обвуглених жердин, хмизу і невеликих завалів печини. Встановлені стовпи скріплювалися балками (ощепом) на які спиралася конструкція даху (кроквами з латами). Від перекриття даху залишилися сліди плах, які мали ширину 0,2 м та були покладені паралельно поперечних стін. Матеріалом покриття даху був очерет. Між сіньми і житловою частиною знаходився дерев'яний поріг, заглиблений частково в долівку, від нього залишилася канавка глибиною 0,15 м та шириною до 0,2 м. До сіней знадвору вели три сходинки. На одній виявлено залізну скобу – деталь дверей. В курені не знайдено опалювального пристрою, натомість наявні фрагментовані та цілі кахлі. Освітлювався курінь за допомогою круглих віконниць. Уламки останніх знайдено під південною стіною житлової частини та на східцях сіней. До речі в стіні виявлена ніша, в якій могли розміщувати свічку, або каганець [16, с. 54; 17, с. 19–20].

За матеріалами археологічних досліджень козацького куреня Кам'янської Січі, співробітник Національного музею народної архітектури та побуту України С. Верговський і науковець Національного заповідника «Хортиця» О. Власов здійснили власну реконструкцію згаданої будівлі. Серед особливостей запорозької техніки будівництва часів Кам'янської Січі автори відзначають заглибленість об'єкту відносно денної поверхні. За їх словами, курінь збудовано за прадавньою, автохтонною традицією земляного типу житла. Глиняно-земляночна традиція була характерна для всіх етноплемінних груп краю [6, с. 94]. Наступною значущою особливістю куреня, за їх словами, є сошна конструкція стін, характерна для лісостепової України. В центрі споруди, на поздовжній осі розташована соха, яка знаходиться у створі з сохами причілків. На ці сохи клався масивний поздовжній сволок – дід. За розрахунками авторів довжина його була близько 11 м [6, с. 96]. Далі дослідники детально зупиняються на конструкції даху. За їх словами, не однакова довжина причілкових стін (східний причілок на 1 м довше західного), а ще сохи східного причілка, які стоять не у створі, не дозволяють укласти на них оцеп як на чільну та напільну стіни. Тобто, будівля не мала поперечних стінах оцепу. Останнє означало, що курінь не мав чотирисхилого даху. Тобто, сохи були опорами безрозпирного даху, а поздовжній сволок – дід є і перекладом на високих сохах, і поздовжнім коньковим прогоном – вільчиком, що разом з оцепом на чільній та напільній стінах утворюють опори двосхилого землянкового даху, який водночас є і горбатою стелею. Схили стелі – даху утворюються ключами, що вішаються на коньковий прогон, а нижнім кінцем спираються на оцеп чільною та напільною стін. Ключі з нетовстого кругляка, за словами дослідників можуть іти всуціль, або через 0,5–0,7 м. На останні укладали поздовж очерет, а по останньому шар глини, попіл та знову шар глини. Що стосується конструкції турлучних стін, то за словами авторів, між сохами укладали три глиці, по яким сторч заплітали лісу, або ліску. Далі конструкція обмазувалася глиною.

Слід відзначити, автори здивовані тим, що замість очерета, який є поблизу і який можна було в'язати невеликими пучками до глиць, використовується хмиз [6, с. 96–97].

З плином часу житлові помешкання на Запорозжі, як загалом по Україні виходили з під землі на поверхню і перетворювалося із землянки або напівземлянки в наземну будівлю [4, с. 18].

Так, про житлові будівлі уже на Новій Січі можна казати як про наземні будівлі. За цей період ми маємо, ще один зразок хати турлучної конструкції. Про останню йдеться в «Плані Запорозької Січі 1766 року». Слід зауважити, що план стосується безпосередньо не житлових будівель самих запорозьких козаків, а помешкань, так званого, Новосіченського ретраншементу, в яких була розквартирована російська залога. Документ складається з проектно-фіксаційного топографічного плану та кількох креслень – проектів з детальними пояснювальними записами, що стосуються окремих споруд Новосіченського ретраншементу. Документи опубліковано та проаналізовано В. Ленченком [19, с. 173]. Фотокопії кількох згаданих креслень, а саме «Проект штаб-офіцерського будинку для Новосіченського ретраншементу», «Проект провіантського та артилерійського магазейнів Новосіченського ретраншементу» та «Проект казенних будівель для Новосіченського ретраншементу» зберігаються і у фондосховищі Національного заповідника Хортиця.

І хоча сам проект створювався для будівництва помешкань росіян, однак, він надає багато інформації про те, з якого матеріалу та за допомогою яких прийомів будувалися житлові споруди самими запорозькими козаками в період останньої Січі.

Особливу цікавість для нас представляє проект штаб-офіцерського будинку, що має розгорнуту експлікацію та креслення, які інформують про конструктивні особливості запланованих до будівництва об'єктів. Так, в експлікації наказувалося будувати «цивилное строение по малороссійскому j

тамошньому обыкновению» мазанками. Дана будівельна традиція викликана тим, що на Запорозькій Січі та в її околицях не має, як сказано в документі, «крупного лесу» [25]. Отже, якщо вірити вищенаведеній цитаті з «Плану Запорозької Січі 1766 року», мазанками були і більшість житлових споруд на території Запорожжя та на самій Запорозькій Січі. До речі, з листів Петра Калнишевського, ми довідуємося, що будівельний ліс запорожці купували на Київщині і сплавливали Дніпром до Кременчука або до Переволочної. А далі на возах транспортували його на Запорожжя. При цьому, пліт колод, що мали довжину 4 сажні, коштував в Києві 50–55 карбованців, то з транспортними витратами на Запорожжі його ціна зростала до 400 карбованців [18, с. 30].

Що стосується особливостей саме будівельної техніки, то відповідно до «Проекту штаб-офіцерського будинку» [25] стіни будівель повинні були складатися з двох паралельних ліс (лісок, тинів). Останні розташовувалися на відстані меншій ніж 2 фути, або 0,5 м одна від одної. Ліси складалися з вертикально вкопаних жердин, округлих у перерізі. Жердини одного тину вкопувалися, одна від одної, на відстані приблизно 2½ фута або на 0,75 м. Документ рекомендував використовувати по можливості товстіші жердини та заглиблювати їх на 2½ фута, або на 0,75 м у ґрунт. Ці вертикальні жердини опліталися горизонтально покладеним хмизом або очеретом. З рапорту М. Муромцева Г. Потьомкіну ми дізнаємося, що в якості хмизу могли використовуватися гілки верби [5, с. 29]. Простір між паралельними тинами забивався глиною. Глиною ж обмазували стіни із зовні та із середини будівлі і вибілювали вапном. Отже товщина стін дорівнювала приблизно 2 футам, або більше ніж 0,6 м. Про подібну конструкцію стін пише і український етнограф Х. Вовк. Він відзначає, що в деяких місцевостях України стіни турлучної хати робили з подвійної ліски, а простір між лісками забивали щільно глиною. Ліси обмазували глиною і зовні. Сам дослідник, правда зауважує, що йому на власні очі не доводилося бачити подібні споруди [9, с. 100]. Про аналогічний прийом спорудження згадує і Є. Бломквіст. Подібну

конструкцію стін дослідниця називає загатою. Крім вертикальних кілків (жердин) вона відзначає, що в конструкцію стін входили, також, доволі товсті колоди. Останні розміщувалися по кутах та по лінії стін будівлі. В оглянутих Є. Бломквіст спорудах кілки – жердини та колоди – стовпи опліталися за традицією, що склалася в лісостеповій та степовій смугах України, гнучкими галузками верби або ліщини [4, с. 86].

Слід зауважити, що в спроектованих спорудах, які ми розглядаємо, також присутні вертикальні стовпи. Так, в кількох місцях довгих чільної та напільної стін, в проміжку між двома лісами, вкопуються на глибину близько 1½ фута, або на 0,5 м стовпи. Останні на плані показані чотирикутними у перерізі та мають товщину до 0,3 м (1 фут) та висоту близьку до 3 м (трохи менше ніж 10 футів) [25]. Стовпи однієї стіни вкопувалися один від одного на відстані від 2 до 3 сажнів, або від 4,2 до 6,3 м. Чим більшої довжини були довгі стіни, тим більше стовпів вони мали. Так, найменший за розмірами субалтерн-офіцерський будинок у своїх довгих стінах (9,5 сажнів, або трохи більше 20 м) мав лише по 2 стовпи, трохи довший за нього штаб-офіцерський будинок (10 сажнів, або близько 21 м) мав по 3 стовпи, а солдатські казарми найдовші за розмірами (нажаль, останній об'єкт на кресленнях зображено не повністю) у своїх довгих стінах (близько 21 сажня, або майже 45 м) мав по 9 стовпів [24]. По кутах будівлі, на розглянутих нами кресленнях, стовпи відсутні, натомість і зовнішня, і внутрішня ліси мають у вказаних місцях по вертикальній жердині. Дані жердини обох тинів з'єднанні між собою переплетенням з хмизу [25]. На стовпи, ймовірно, було покладено колоди (ощеп). Крім того, стовпи чільної стіни були з'єднані зі стовпами напільної стіни колодами – розпорами. Розпори мали довжину 5 сажень (більше 10 м). Колоди – розпори спиралися також на стовпи вкопані по довгій осі будівлі. Останні складали основу внутрішньої стіни, що ділила будівлю навпіл по ширині. Загальна ширина будівель Новосіченського ретраншементу була від 5 до 5,5 сажнів, тобто більше 10,5–11,75 м. Слід відзначити, що на Запорожжі

було доволі важко відшукати колоди згаданої довжини. З листів П. Калнишевського ми дізнаємося, що колоди будівельного лісу, які надходили по Дніпру на Запорозжя, мали довжину 4 сажні [18, с. 30].

Довкола стін з зовнішнього боку, як сказано в експлікації «для лутчаго оныхъ поддерживания» рекомендувалося влаштовувати призьби «завалины». Останні будувалися наступним чином. На відстані 2 футів, або 0,6 м від зовнішньої поверхні стіни облаштовували ліску висотою трохи більше ніж 0,6 м. Кілки останньої вкопувалися у ґрунт на глибину 1 фута, або 0,3 м. Відстань між зовнішньою плоскістю стіни та лісою призьби забивалася землею. Як ми бачимо, товщина стіни разом з призьбою дорівнювала приблизно 4 футах, або 1,2 м. Останнє давало можливість, крім вищезгаданого «поддерживания» стін, ще захистити будівлю від промерзання, в холодну пору року, у найбільш вразливому місці – точці з'єднання стін з поверхнею землі [25].

Підлогу в документі рекомендувалося робити з глини, тобто, долівку. Причиною розповсюдження такого типу підлоги є брак на Запорозжі «досок и бревен» [25]. Однак, не тільки брак деревини впливав на те, якою була підлога в запорозьких куренях. Це, певною мірою, була і одна з характерних рис традиційного українського домобудівництва. Так, згідно етнографічних описів, при перебуванні українців та росіян на одній території та в рівних умовах, перші частіше використовують глиняну долівку, а останні дощату підлогу [26, с. 134].

Що стосується покрівлі, запроектованих споруд, то останні також відповідали місцевим традиціям. Про це може свідчити чотирисхила форма даху, що є українською домобудівною традицією. За проектом 1766 року каркас покрівлі пропонувалося робити з жердин, які утворювали каркас даху. Кожна пара жердин – крокв, нижніми своїми кінцями спиралися на ощеп довгих стін, а верхніми своїми кінцями з'єднувалися під певним кутом у горі. Останні крокви з кожного кінця будівлі (їх ще називали відкосами), були

поставлені не вертикально, а під нахилом до середини будівлі. Завдяки такому розташуванню крокв будівля і отримувала каркас чотирисхилого даху. Крокви з'єднувалися горизонтальними жердинами – латами. На кресленні по одному схилу даху розміщено сім горизонтальних лат. Відстань між двома паралельними латами була близька до 3,3 футів, або 1 м. Каркас даху покривався очеретом. Очерет збирали у снопки певного діаметру, які прив'язували до лат даху. У проекті 1766 року товщина снопків дорівнювала приблизно 0,5 фута, або 0,15 м [25]. Проектовані будівлі мали також і стелю. Остання утворювалася наступним чином, паралельно довгим стінам по колодам – розпорам розкладалися жердини. До останніх прив'язували снопки очерету. Зверху на очерет насипали глину, а знизу обмазували глиною та вибілювали вапном. Проектовані будівлі повинні були мати вікна та двері. Віконні та дверні прорізи у стінах, також, оплітали хмизом. Тобто, паралельні вертикальні жердини зовнішнього та внутрішнього тинів, які формують отвори для дверей та вікон перепліталися хмизом, як було по кутах будівлі [25].

Про хати мазанки згадується і в описі майна запорозької старшини, складеному після ліквідації Січі. Так, хата мазана біла була у писаря Афанасія Фридриха [21, с. 356]. Така ж хата була у Трохима Перехреста в слободі Петровій [21, с. 357].

Крім турлучних будівель, які ототожнювали з мазанками, на Запорозжжі будували житло з колод дерева, тобто хати зрубної конструкції. Так, М. Корж в минулому сам запорозький козак, розповідав, що його хата була збудована з липового дерева, вся рублена, без усіляких прибудов, окрім сіней, і стоїть вона уже більше ста років [30, с. 2]. Що стосується козацьких куренів на Січі то вони були, за словами М. Коржа, рублені, із пиляного лісу, бо у Великому Лузі цього добра було достатньо [30, с. 37]. Д.І. Яворницький також згадував про зрубні будівлі запорозців. Так, він, посилаючись на слова М. Коржа, описував січові козацькі курені як довгі казарми збудовані з

рубаного та пиляного дерева, яке привозили з Самари або Великого Лугу. Довжина даних куренів становила 44 аршина, або близько 31 м, а ширина 5 аршин, або 3,5 м. Ці споруди мали по 4 великих квадратних вікна на довгій стіні. На причілковій стіні розташовувалися не високі двері з одвірками, останні мали верхню перекладину у формі полу кола, прикрашалися різьбленням та фарбувалися. Дах куреня покривався гонтом [34, с. 158]. А ще, крім того, в Нікополі Д. Яворницький бачив зрубний дім, який належав двом запорозьким старшинам. Будівля мала 18 аршин, або 12 м довжини та 8 аршин, або 5,5 м ширини та 3 аршини, або 2 м висоти. Поділявся цей будинок сіньми на дві половини – світлу та темну. Світла половина, у свою чергу, ділилася на лимпачовою стіною на кімнатку – світлицю з кахляною грубою та опочивальню. Темна половина поділялася глухою стіною на кухню та комору [33, с. 278]. Світлиця, спальня, кухня та комора мали кожна свій вихід до сіней. Дослідник згадує, також, зрубну будівлю, яку він ототожнює з козацьким куренем. Дана споруда була рублена з дерева та мала 10 аршин довжини та більше 5 аршин ширини. Цей курінь мав для входу двоє дверей з різними лутками [33, с. 280]. Також, Д.І. Яворницький описує і хату з села Покровського, яка була рублена з осокору, верби та дубу. Від якої на час огляду залишилося тільки три верхні вінця [33, с. 395].

Слід відзначити, що на Україні будували іноді хати змішаної конструкції. Так, низ будівлі мав стовпову конструкцію, тобто турлучну (стовпи, ліса), а верх споруди (вище вікон) був зрубом, що складався з кількох вінців [4, с. 86]. Можливо в останньому випадку Д. Яворницький згадує саме про таку хату.

Про будівлі зрубної конструкції згадується і в документі, що опублікував В. Голобуцький. В останньому йдеться про хутір збудований на північних землях Запорожжя, що намагалися привласнити мешканці Полтавського полку. Так, в акті сказано про рублену світлицю з великими

вікнами та кухню рублену по вікна. Тобто, остання могла, на нашу думку, мати змішану конструкцію [12, с. 203].

Згадуються зрубні будівлі і описах майна запорозької старини, складених росіянами після ліквідації Запорозької Січі. Так, в даних актах згадуються хата П. Калнишевського, що була в зимівнику у балці Водяній, яка мала рублені присінки та була покрита гонтом. Хоча в документі не сказано з якого матеріалу було побудовано більшість будівель, однак згадка про сарай з тесаного тину, рублені присінки та стайня з дерев'яним помостом, схиляють до думки про зрубні конструкції даних споруд [21, с. 311–312]. Про зрубну конструкцію будинку військового писаря Глоби, який стояв у зимівнику на річці Базавлуку, свідчить те, що він був на «подклети» [21, с. 328]. Ймовірно, мав зрубну конструкцію і будинок полковника Гараджи в Барвінковій стінці, адже сарай при ньому був з дерева та критий гонтом [21, с. 353]. Згадується також будинок та сіни до половини рублені у В. Пишмича на річці Комишеватій [21, с. 363]. Правда, слова про те, що сіни до половини рублені можуть свідчити і про змішану конструкцію стін. Про хату козака Притики на Верхній Хортиці прямо сказано, що вона рублена [21, с. 381].

М. Корж і Д. Яворницький при описі зрубних будівель відзначають, що будівельним матеріалом було дерево листяних порід. Останні не мали таких рівних стовбурів як таж сосна. Тому, для того щоб скласти стіну з колод листяних порід, їх доводилося обтесувати. В такому випадку, колоди даних зрубів у перерізі були не округлі, а прямокутні. Слід додати, що все одно в таких зрубх часто залишалися щілини. Тому, такі будівлі додатково обмазували глиною [4, с. 72]. Іноді, обмазували глиною тільки житлову частину хати, а сіни та комору залишали у вигляді зрубу. Таку козацьку хату з села Капулівки змалював В. Солонець у 1926 році [29, с. 72]. У цій хаті, ми також бачимо, що верхні вінці зрубу складені із більш довгих колод чим нижні. Виступи колод з поверхні стін верхніх вінців зрубу були необхідні для

підтримки доволі довгих звисів даху, а також слугували для різних господарських потреб [4, с. 74].

Крім хат турлучної конструкції та зрубів в часи Нової Січі, ймовірно, почали з'являтися і цегляні будівлі. Так, для будівництва якихось споруд з цегли, закупівлею останньої займався кошовий отаман П. Калнишевський [12, с. 301; 3, с. 19].

Отже, як ми бачимо, на конструктивні особливості житла козаків на Запорозжжі впливали умови проживання. Так, на початковому етапі своєї історії, коли козаки перебували на Низу в теплу пору року вони будували свої помешкання у вигляді очеретяних куренів. А у випадку якщо хтось залишався на Запорозжжі взимку будувалися землянки. З часом, коли перебування козаків на Низу стало постійним, без відходу на волость, стали будувати стаціонарні помешкання турлучної, або зрубної конструкції. Турлучні будівлі могли бути наземними, або напівземлянками. Крім того, через брак будівельного лісу та високі ціни на деревину турлучне будівництво було домінуючим на Запорозжжі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Boratyński L. Kozacy i Watykan. Kartka z dziejów dyplomacyi kozackiej za Stefana Batorego. *Przegląd Polski*. Kraków, czcionkami drukarni «Czasu», 1906. T. 162. S. 20–40.

2. Kronika Polska Marcina Bielskiego. T. 2. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka. 1856. 1790 + LXXV s.

3. Arkhiv Kosha Zaporozkoho. Pryvatne lystuvannia Petra Kalnyshevskoho. *Kyivska starovyna*. Kyiv, 1992. Vyp. 3. S. 11–21.

4. Blomkvyst E.E. Krestianskye postroiky russkykh, ukraintsev, belorusov (poseleniya, zhylyshcha y khoziaistvennye stroeniya). *Vostochnoslavianskyi etnograficheskyi sbornik. Trudy ynstytuta etnografii im. N. Myklukho-Maklaia*. Moskva, Yzdatelstvo Akademyy nauk SSSR, 1956. T. 31. S. 3–460.

5. Boiko A.V. Zaporozkyi zymivnyk ostannoï chverti XVIII stolittia. Zaporizhzhia: RVP «Vydavets», 1995. 56 s.
6. Verhovskiy S., Vlasov O. Do vidtvorennia kurenia Kamenskoï Sichi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoï doby v Ukraini*. Kyiv, NDTs «Chasy kozatski», 2012. Vyp. 21, ch. 1 S. 92–101.
7. Vyrskyi D. Heohrafiia Zaporizhzhia za opysamy M. Pashkovskoho (1615) ta S. Shymanovskoho (1642). *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 2012. Chyslo 12. S. 42–57.
8. Vyrskyi D. Richpospolytska istoriohrafiia Ukrainy (XV – seredyna XVII st.). Ch. 2 (Dodatky). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2008. 466 s.
9. Vovk Kh.K. Studii z ukrainskoï etnohrafiï ta antropolohii. Kyiv: Mystetstvo, 1995. 336 s.
10. Vovk Khv. Ukrainske rybalstvo u Dobrudzhi. *Materialy do ukrainsko-ruskoï etnolohii. Vydannie etnohrafychnoi kommisii*. Lviv, Drukarnia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1899. T. 1. S. 33–52.
11. Heorhy Y.-H. Opysanye vsekhn obytailushchyykh v Rossyiskom hosudarstve narodov. Sankt-Peterburh: «Russkaia symfonia», 2005. 807 s.
12. Holobutskyi V.O. Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoï RSR, 1961. 416 s.
13. Dnevnyk Erykha Liasoty iz Stebleva. *Zaporozhskaia staryna. Spetsyalnyi vypusk*. Kyev – Zaporozhe: NAN Ukrainy, Ynstytut ystoryi Ukrainy, Nauchno-yssledovatel'skyi ynstytut kazachestva, Zaporozhskoe otdeleniye, 2007. № 4. S. 443–477.
14. Dnevnyk Erykha Liassoty yz Stebleva. Memuary, otnosiashchiesia k ystorii yuzhnoi Rusy. Kyev, Typohrafiia H.T. Korchak-Novytskoho, 1890. Vyp. I (XVI st.). S. 137–190.
15. Zapysky nemetskoho vracha Drympelmana o Rossyy v kontse proshloho veka. *Russkyi arkhyv*. Moskva, V unyversytetskoï typohrafi (M. Katkova), 1881. Vyp. 1. S. 32–51.

16. Kozlovskiy A.O, Illinskyy V.Ye. Kozatski starozhytnosti Ponyzzia Dnipra. *Arkheolohiia*. 1991. № 4. S. 42–58.
17. Kozlovskiy A. Osoblyvosti budivnytstva zhytlovykh sporud na Kam'ianskii Sichi. *Novi arkheolohichni doslidzhennia pamiatok ukrainskoho kozatstva*. Kyiv, 1992. Vyp. 1. S. 15–25.
18. Lenchenko V.O. Lysty koshovoho otamana P. Kalnyshevskoho 1763 roku pro ustrii Zaporozkoi Sichi. *Pam'iatky Ukrainy*. 1989. № 3. S. 28–30.
19. Lenchenko V. Rukopysni plany Zaporozkoi Sichi XVIII stolittia. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Nova seriia. Kyiv – Niu-Iork, M.P. Kots, 2004. Vyp. 8/9. S. 157–189.
20. Pamiatnyky dyplomatycheskykh snoshenyi Moskovskoho hosudarstva s azyatskymy narodamy: Krymom, Kazaniu, Nohaitsamy y Turtsyeyi. Ch. 1 (hody s 1474 po 1505) *Sbornyk Imperatorskoho Russkoho Istorycheskoho Obshchestva*. Sankt-Peterburh, 1884. T. 41. XXII, 558+82, II s.
21. Polonska-Vasylenko N. Maino zaporizkoi starshyny yak dzhereło dla sotsialno-ekonomichnoho doslidzhennia istorii Zaporizhzhia. *Polonska-Vasylenko N. Zaporizhzhia XIII stolittia ta yoho spadshchyna*. T. 1. Miunkhen: Dniprova khvyliia, 1965. S. 186–381.
22. Pokhozhdeniia ili ystoriia zhyzny Yvana Myhryna chernomorskaho kazaka 1770-1850 hh. *Ruskaia staryna*. Sankt-Peterburh: tipohrafiia V.S. Balashova, 1878. T. 23. Vyp. 9–12. S. 1–32.
23. Prykhodko N. Nekotorye voprosy ystorii zhylyshcha na Ukrainy. *Drevnee zhylyshche narodov Vostochnoi Evropy*. Moskva, Yzdatelstvo «Nauka», 1975. S. 245–275.
24. Proekt kazennykh budivel dla Novosichenskoho retranshementa Zaporozkoi Sichi, 1766 r. Fondozbirka Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – Fondozbirka NZKh). NDF-1571.
25. Proekt shtab-ofitserskoho budynku dla Novosichenskoho retranshementu Zaporozkoi Sichi, 1766 r. Fondozbirka NZKh, NDF-1573.

26. Puteshestvye akademyka Hyldenshtedta. Kharkovskiy sbornyk. Lyteraturno-nauchnoe prylozhenye k «Kharkovskomu kalendariu» na 1891 hod. Yzdanye Kharkovskoho hubernskoho statystyckoho komiteta. Kharkov, tipohrafiya Hubernskoho Pravleniya, 1891. Vyp. 5. S. 71–158.
27. Skalkovskiy A. Istoriya Novoi Sechy ili poslednego Kosha Zaporozhskoho Ch. I. Yzdanye vtoroe, yspravlennoe y znachytelno umnozhennoe. Odessa: V horod skoi tipohrafiy, 1846. 370 s.
28. Topografyckoe opysanye dostavshymsia po myrnomu traktatu ot Otomanskoi porti vo vladeniye Rossyiskoi Ymperyy zemliam, 1774 hoda. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odesa: V horodskoi tipohrafiy Kh. Aleksomaty, 1868. T. 7. S. 166–198.
29. Ukraina – kozatska derzhava: iliustrovana istoriia ukrainskoho kozatstva u 5175 fotosvitlynakh. Kyiv: EMMA, 2004. 1215 s.
30. Ustnoe povestvovaniye, bivsheho zaporozhtsa, zhytelia Ekaterynoslavskoi hubernyy y uezda, seleniya Mykhailovky, Nykyti Leontevycha Korzha. Odessa: V horodskoi tipohrafiy, 1842. 95 s.
31. Chentsova N.V. Dzherela do istorii Zaporozhzhia chasiv Novoi Sichi. Sicheslavskiy almanakh. *Zbirnyk naukovykh prats z istorii ukrainskoho kozatstva*. Dnipropetrovsk, Natsionalnyi hirnychnyi universytet, 2006. Vyp. 2. S. 6–11.
32. Shchodennyk Erikha Liasoty iz Steblova (1588–1594). Memuary do istorii pivdennoi Rusi. Dnipropetrovsk, «Sich», 2005. Vyp. I (XVI st.). S. 159–218.
33. Evarnytskyi D.I. (Yavornytskyi D.I.) Zaporozhzhia v zalyshkakh starovyny i perekazakh narodu. Kyiv: Veselka, 1995. 447 s.
34. Yavornytskyi D.I. Istoriia zaporozkykh kozakiv. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1990. 592 s.